

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВИРОБНИЧОГО КОМПЛЕКСУ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті систематизовано методологічні підходи до визначення величини ресурсного потенціалу виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України, як сукупну вартість матеріально-технічного, трудового, нематеріального та природно-ресурсного потенціалів. Запропоновано в якості складової методологічного інструментарію управління виробничим комплексом застосувати методи статистико-економічного аналізу з метою виявлення рейтингу окремих регіонів за ефективністю використання їх ресурсного потенціалу.

The article presents methodological approaches to the defining of recourse potential production complex of the criminal and executive system of Ukraine as total value of material and technical, labor, nonmaterial, natural and recourse potential.

The system of indicators of recourse potential production complex efficiency using is systematized. The author proposes to use methods of statistics and economic analysis in order to define the rating of some regions according to efficiency of their recourse potential using as a component of methodological aids. As the criteria of rating process the author proposes to use complex of efficiency resources potential components indicators or generalized efficiency indicators. These are: capital productivity, turnover factors of circulating means, profitability of basic and circulating means, labor productivity according to gross and marketable products, labor recourses productivity, natural and resources potential, resources potential output according to gross product and others.

Using of methodical approach to rating process of production complex according to the level of resources potential efficiency is carried out in such stages: choosing of complex and methods to calculate indicators; designing of numeric values matrix; standardization of indicators selected for rating process; defining of standards of each indicators; dispersion calculation according to each indicators; rating defining of range line.

To make rating estimation more profound, the author suggests to introduce extra balance indicators according to a single efficiency indicator. This will allow to pass well-founded management decision and to improve the methodical approach to efficiency estimation of resources potential use in the production complex of the criminal executive system of Ukraine.

Ключові слова: ресурсний потенціал, ресурси, оцінка, управління, економічна ефективність.

Key words: resource potential, resources, assessment, management, economic efficiency.

Управління ресурсним потенціалом відносять до складних явищ. При цьому зрозуміти їх сутність і одержати про них достовірні відомості можна тільки завдяки багаторазовому спостереженню за поведінкою досліджуваного об'єкта. Важливо не просто одержати достовірні матеріали про управлінський процес, а й оцінити якісну його сторону та виробити напрями з удосконалення досліджуваного процесу. Важливою передумовою забезпечення розвитку підприємства є підвищення ефективності управління ресурсним потенціалом [1]. Розвиток виробництва найтіснішим чином

пов'язане з використанням таких понять як «економічні ресурси», «фактори виробництва», «економічний потенціал», «ресурсний потенціал». Слід зазначити, що термін «потенціал» широко застосовується в економічній літературі як кількісна оцінка різних явищ й умов: природний, інвестиційний, інтелектуальний, економічний потенціал і т. д. Найчастіше мова йде про розмір відповідного виду ресурсів, тобто оцінка їх з кількісної сторони [2].

У науковій літературі наявні різноманітні підходи до виокремлення складових та визначення величини ресурсного потенціалу. Дослідженню питань визначення величини ресурсного потенціалу присвячена чимала кількість праці як зарубіжних, так і вітчизняних учених, серед яких роботи О.Ареф'євої, В.Бондаренко, С.Васильчак, Т.Вяткіна, С.Гуткевич, П.Іванюти, О.Ульянченка та інших. Водночас недостатньо опрацьованими залишаються питання методологічних підходів до визначення величини ресурсного потенціалу виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України.

Метою статті є систематизація методологічних підходів до визначення величини ресурсного потенціалу виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України.

З огляду на галузеву структуру та особливості функціонування виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України, вважаємо, що серед ресурсного потенціалу слід виокремити матеріально-технічний, трудовий та природно-ресурсний потенціали. Деякі вчені виокремлюють серед складових ресурсного потенціалу фінансовий потенціал, виражений сумою грошей, поточних фінансових інвестицій, дебіторської заборгованості та готової продукції (тобто оборотних засобів у сфері обігу). У контексті нашого дослідження ми не вбачаємо необхідності у такому підході і включаємо фінансові ресурси до матеріально-технічного потенціалу, а саме оборотних активів. Нині відсутня єдина думка стосовно оцінки окремих складових та визначення сукупної величини ресурсного потенціалу. Так, О. Ульянченко пропонує величину ресурсного потенціалу визначати за наступним підходом:

$$R = \sum K_3 \cdot Z + \sum K_T \cdot T + \sum K_K \cdot O + \sum \Phi + \sum K_i \cdot I \quad (1)$$

де K_3 – середній грошовий еквівалент 1 га землі, визначений на основі грошової оцінки землі;

K_T – середній грошовий еквівалент одного працівника, прийнятий на рівні прожиткового мінімуму працездатного населення;

K_i – коефіцієнт грошової оцінки інтелектуальної власності, розрахований за діючою методикою вартісної оцінки використання інтелектуальної власності;

Z – земельний потенціал, визначений як добуток загальної земельної площі (S_3) та коефіцієнтів, що характеризують рівень аграрного використання земель (K_a), структуру сільськогосподарських угідь ($K_{зп}$) і якість земельного потенціалу ($K_{як}$);

T – інтегрований показник трудового потенціалу, розрахований як добуток чисельності населення регіону (N_3) і п'яти поправних коефіцієнтів (коефіцієнта аграрного використання демографічного потенціалу ($K_{авдп}$), коефіцієнта диференціації трудового потенціалу ($K_{дтп}$), коефіцієнта якості трудового потенціалу ($K_{япт}$), коефіцієнта використання робочого часу ($K_{врч}$) і коефіцієнта сезонності аграрного виробництва ($K_{сав}$);

О – основні й оборотні матеріальні засоби; Ф – фінансові ресурси; І – інформаційні ресурси [13].

Вважаємо найбільш доцільним оцінювати та визначати сукупну вартість ресурсного потенціалу виробничого комплексу за наступним підходом.

I. Матеріально-технічний потенціал (*МТП*) виражений середньорічною вартістю основних ($\overline{ОЗ}$) і оборотних засобів ($\overline{ОбЗ}$):

$$МТП = \overline{ОЗ} + \overline{ОбЗ} \quad (2)$$

II. Найбільш дискусійним є визначення величини трудового потенціалу, який у науковій літературі пропонують визначати за вартістю відтворення праці, за витратним підходом, дохідним підходом, за методикою фондового аналога. Враховуючи специфіку праці засуджених, пропонуємо трудовий потенціал виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи (*ТП*) визначати, виходячи із середньомісячної заробітної плати засуджених ($\overline{ЗП}$), середньорічної чисельності засуджених ($\overline{З}$) та терміну їх ув'язнення (*n*):

$$ТП = \overline{ЗП} \cdot \overline{З} \cdot n \quad (3)$$

III. Вартість нематеріального потенціалу (*НП*) дорівнює середньорічній вартості нематеріальних активів ($\overline{НА}$):

$$НП = \overline{НА} \quad (4)$$

IV. Природно-ресурсний потенціал (*ПРП*) визначається в державних підприємствах з сільськогосподарським напрямком діяльності виробничого комплексу і виражений середньорічною вартістю довгострокових ($\overline{ДБА}$) та поточних біологічних активів ($\overline{ПБА}$):

$$БП = \overline{ДБА} + \overline{ПБА} \quad (5)$$

Таким чином, сукупна величина ресурсного потенціалу підприємств виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи ($\overline{РП}_{ек}$) визначається за формулою:

$$\overline{РП}_{ек} = \sum_{i=1}^n \overline{РП}_i = \overline{МТП} + \overline{ТП} + \overline{НП} + \overline{БП} = (\overline{ОЗ} + \overline{ОбЗ}) + (\overline{ЗП} \cdot \overline{З} \cdot n) + \overline{НА} + \overline{ДБА} + \overline{ПБА}. \quad (6)$$

Ресурсний потенціал необхідно розглядати як економічну основу реальної сили розвитку підприємства, що характеризується системою показників, які відображають не тільки наявні ресурси, а й їхні резерви, які можуть бути використані за певних умов. Ефективність управління ресурсним потенціалом підприємства досягається за умов раціонального його використання для отримання повного кінцевого результату у вигляді виробництва продукції високої якості [8].

Універсальною категорією оцінки результативності використання окремих складових ресурсного потенціалу є показники ефективності, згруповані за окремими складовими ресурсів (рис. 1).

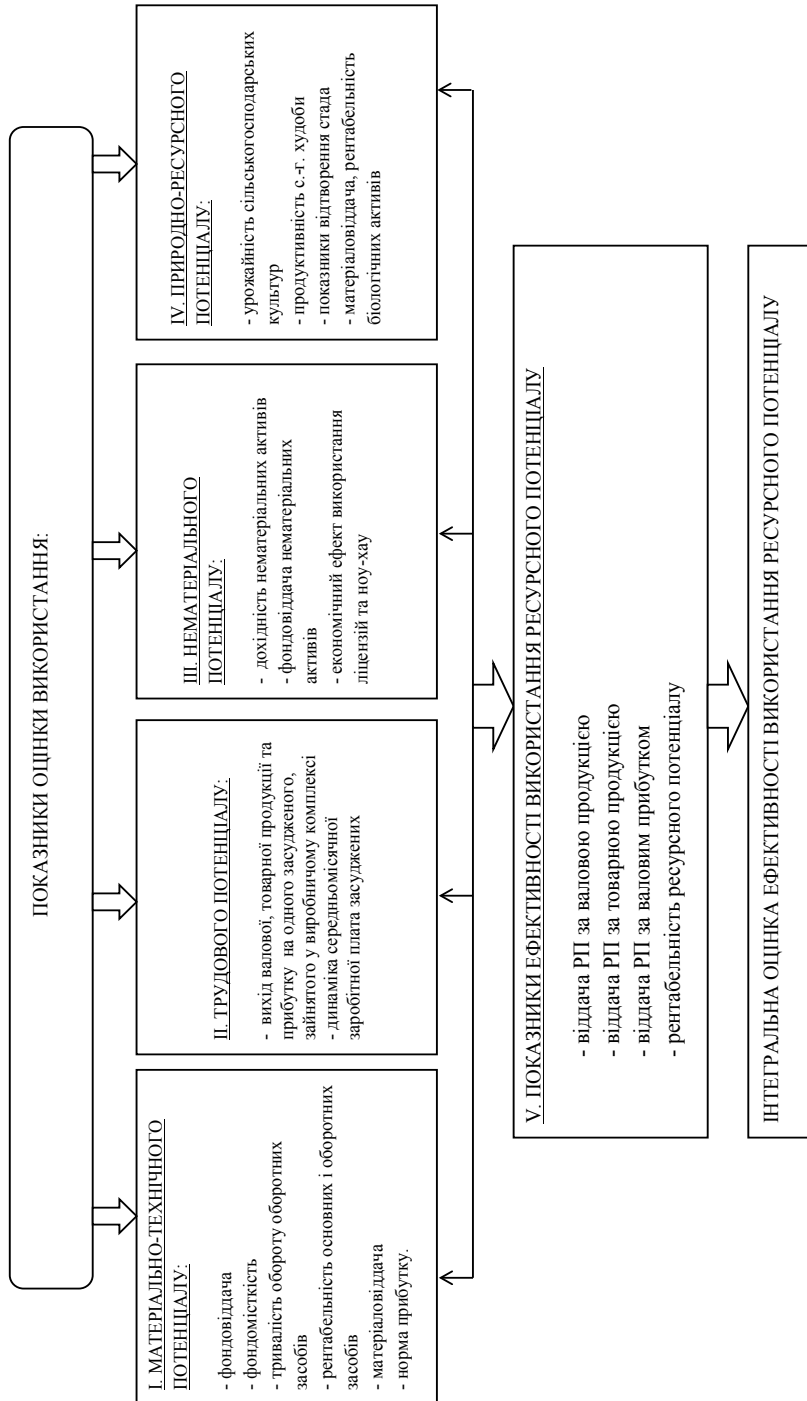

Рис. 1. Система показників ефективності використання ресурсного потенціалу виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України (систематизовано автором)

Із розвитком ринкових відносин посилюється роль управління ресурсами суб'єктів господарювання на основі наукових підходів. Чіткого тлумачення категорії «управління ресурсами» нині немає, однак більшість вчених схиляється до одних і тих же функцій, на нього покладених, а також результатів від його застосування. Тому вважаємо за доцільне більш глибоко проаналізувати теоретичні підходи до розуміння категорії «управління» та її застосування до виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України. Як наголошують А. Діброва та Г. Чорний, аналіз семасіологічного змісту категорії «управління» та «менеджмент» свідчить про доцільність їх розмежування в теорії управління. Явище управління ширше, бо має місце в усіх динамічних системах, а менеджмент обмежується управлінським впливом на персонал у соціальних і комбінованих системах. Категорія «управління» є абстрактним відтворенням атрибуту гранично широкого кола динамічних систем матеріального й духовного світу. З теоретичних позицій споріднені з управлінням поняття «менеджмент», «керівництво», «регулювання», «координація» вужчі за своїм змістом і мають трактуватися лише в контексті управління [8]. Важливою складовою методологічного інструментарію управління виробничим комплексом кримінально-виконавчої системи України є застосування методів статистико-економічного аналізу з метою виявлення рейтингу окремих регіонів за ефективністю використання їх ресурсного потенціалу. Як зазначає В. Ковальов, не всі показники рівнозначні – багато з них несумірні або можуть діяти різноспрямовано. У цьому випадку слід використовувати який-небудь спосіб ранжування. Найбільш часто застосовуються метод суми місць і таксонометричний метод [11]. З метою порівняння окремих регіонів за рівнем ефективності використання ресурсного потенціалу установами виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України вважаємо за доцільне застосовувати таксонометричний метод рейтингової оцінки. У якості критеріїв рейтингування пропонуємо використовувати комплекс показників ефективності використання як складових ресурсного потенціалу, так й узагальнених показників ефективності (табл. 1).

Таблиця 1.

Набір показників ефективності використання ресурсного потенціалу виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України
(джерело: систематизовано автором)

Показник	Математичний вираз	Зміст показника
<i>1. Матеріально-технічний потенціал</i>		
1. Фондовіддача	$\Phi_e = \frac{ВП}{ОЗ}$	ВП – валова продукція (товарна продукція по фактичній собівартості) ОЗ – середньорічна вартість основних засобів
2. Коефіцієнт оборотності оборотних засобів	$k_{об} = \frac{ЧД}{ОбЗ}$	ЧД – чистий дохід (виручка від реалізації продукції) ОбЗ – середньорічна вартість оборотних засобів

3. Рентабельність основних засобів	$R_{оз} = \frac{ВП}{\overline{ОЗ}} \cdot 100$	$ВП$ – валовий прибуток $\overline{ОЗ}$ – середньорічна вартість основних засобів
4. Рентабельність оборотних засобів	$R_{обз} = \frac{ВП}{\overline{Обз}} \cdot 100$	$ВП$ – валовий прибуток $\overline{Обз}$ – середньорічна вартість оборотних засобів
<i>II. Трудовий потенціал</i>		
5. Продуктивність праці за валовою продукцією	$ПП_{вп} = \frac{ВП}{\overline{З}}$	$ВП$ – валова продукція (товарна продукція по фактичній собівартості) $\overline{З}$ – середньорічна чисельність засуджених
6. Продуктивність праці за товарною продукцією	$ПП_{тп} = \frac{ТП}{\overline{З}}$	$ТП$ – товарна продукція (у фактичних цінах реалізації) $\overline{З}$ – середньорічна чисельність засуджених
7. Рентабельність трудових ресурсів	$R_{тр} = \frac{ВП}{\overline{З}} \cdot 100$	$ВП$ – валовий прибуток $\overline{З}$ – середньорічна чисельність засуджених
<i>III. Нематеріальний потенціал</i>		
8. Фондовіддача нематеріальних активів	$\Phi_6 = \frac{ВП}{\overline{НА}}$	$ВП$ – валова продукція (товарна продукція по фактичній собівартості) $\overline{НА}$ – середньорічна вартість нематеріальних активів
<i>V. Природно-ресурний потенціал</i>		
9. Рентабельність природно-ресурсного потенціалу	$R_{обз} = \frac{ВП}{\overline{БА}} \cdot 100$	$ВП$ – валовий прибуток $\overline{БА}$ – середньорічна вартість довгострокових та поточних біологічних активів
<i>V. Узагальнені показники ефективності</i>		
10. Віддача ресурсного потенціалу за валовою продукцією	$B_{рп} = \frac{ВП}{\sum PП}$	$ВП$ – валова продукція (товарна продукція по фактичній собівартості) $\sum PП$ – сукупна вартість ресурсного потенціалу
11. Рентабельність ресурсного потенціалу	$R_{рп} = \frac{ВП}{\sum PП} \cdot 100$	$ВП$ – валовий прибуток $\sum PП$ – сукупна вартість ресурсного потенціалу

Вибір цих показників обумовлений їх наявністю у формах річної звітності, яку складають установи виконання покарань. Більшість із запропонованих для рейтингової оцінки показників є найбільш поширеними в економічній літературі, за винятком показників рентабельності окремих елементів ресурсного потенціалу.

Традиційно в чисельнику показників рентабельності прийнято ставити величину чистого прибутку, проте, зважаючи на обставину, що прибуток не є кінцевою метою діяльності підприємств кримінально-виконавчої системи, його величина дуже незначна, оскільки вони після реалізації виробленої продукції, передусім, мають на меті наповнити спеціальний фонд.

Саме тому до розрахунку нами обрано валовий прибуток, який може продемонструвати ефективність досліджуваних складових ресурсного потенціалу та його сумарної величини.

Застосування таксонометричного методичного підходу до побудови рейтингу установ виробничого комплексу за рівнем ефективності використання їх ресурсного потенціалу пропонуємо проводити за такими етапами: вибір набору та визначення методики розрахунку показників, обраних для побудови рейтингу; побудова матриці числових значень, отриманих показників у розрізі установ чи регіонів; нормалізація показників, обраних для рейтингування; визначення еталонних значень по кожному із показників; розрахунок дисперсій значень по окремих установах чи регіонах у розрізі кожного із показників; визначення рейтингу досліджуваних установ чи регіонів та побудова ранжированого ряду.

Після вибору показників будується матриця, яка має наступну канонічну форму [12]:

$$R = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} & \alpha_{1n} \\ \alpha_{\phi 1} & \alpha_{\phi 2} & \alpha_{\phi n} \\ \alpha_{\phi 1} & \alpha_{\phi 2} & \alpha_{\phi n} \end{pmatrix} \quad (7)$$

де $\alpha_{\phi i}$ – чисельне значення i -го показника ($i=1, n$) по ϕ – установі ($\phi=1, y$); n – кількість показників; y – кількість досліджуваних установ.

На наступному етапі здійснюється нормалізація показників за напрямом їх зміни (max/min). Оскільки для всіх обраних показників позитивним є їх максимальна спрямованість, то нормалізація здійснюється за формулою:

$$N_{\phi i} = \frac{\alpha_{\phi i} - \min_{\phi} \alpha_{\phi i}}{\max_{\phi} \alpha_{\phi i} - \min_{\phi} \alpha_{\phi i}}, \quad (8)$$

де $\alpha_{\phi i}$ – елементи отриманої матриці, / – мінімальне чи максимальне значення i -го показника.

На наступному етапі відбирається еталонна одиниця сукупності за кожним із 11 обраних показників і відповідно до неї розраховується дисперсія та середнє квадратичне відхилення по іншим показникам:

$$\sigma_{\phi}^2 = \sqrt{\sum_{i=1}^n (N_{\phi i} - \alpha_{em})^2} \quad (9)$$

$$\sigma_{\varphi} = \sqrt{\sigma_{\varphi}^2}, \quad (10)$$

де σ_{φ}^2 – дисперсія (середній квадрат відхилення); σ_{φ} – середнє квадратичне відхилення; N_{α} – нормалізовані значення і-показників по φ -установам; α_{em} – значення еталонної установи.

На наступному етапі після проведених розрахунків будують ранжируваний ряд: чим нижче значення середньоквадратичного відхилення по окремому показнику, тим вищий рейтинг установи. Проте для зручності побудови рейтингу визначають рейтингове число [12]:

$$R_s = 1 - \frac{\sigma_{\varphi}}{\sqrt{\sum_{\varphi=1}^n \sigma_{\varphi}^2}}. \quad (11)$$

Для поглиблення рейтингової оцінки можна вводити додаткові вагові показники по окремому показнику, що дозволить якісно приймати управлінські рішення та покращить пропонований методичний підхід оцінки ефективності використання ресурсного потенціалу виробничого комплексу кримінально-виконавчої системи України.

Виходячи із того, що ресурси є частиною капіталу підприємства, зазначимо, що функції, притаманні менеджменту, для управління ресурсами – недостатньо. Інтенсивне використання принципів управління матеріальними ресурсами в економіці розпочалося порівняно недавно. Десь до початку 1960-х рр. виробники та споживачі продукції не надавали серйозного значення створенню спеціальних систем, що дозволяють оптимізувати процеси управління матеріальними ресурсами [10].

Слід зазначити, що найбільший внесок у розвиток теорії управління ресурсами здійснюють донині представники наукової або кількісної школи управління. Представники даної школи використовують дослідження операцій – застосування методів наукового дослідження до операційних проблем організації. Математика, статистика, інженерні науки і пов'язані з ними галузі знань зробили суттєвий внесок у теорію управління [3]. Отже, ресурси будь-якого господарюючого суб'єкта також піддаються управлінню на основі застосування економіко-математичних, економетричних, екстраполяційних та інших методів дослідження операцій із застосуванням комп'ютерної техніки. Як відомо, метою витрачання ресурсів є виробництво та реалізація продукції, результатом чого є отримання прибутку, що є кінцевим результатом господарювання. Влучною є думка Л. Забуранної, яка наголошує на тому, що саме управління організацією виступає спеціальним інструментом, особливою функцією, специфічним апаратом, який і забезпечує організації можливість досягати необхідних результатів [9]. Досить важливим етапом управління є визначення його загальних та спеціальних функцій, виконання яких здійснюється у процесі делегування повноважень. Г. Чорний наголошує, що першопричиною появи й формування спеціальних функцій у сфері управління в підприємствах є збільшення обсягів внутрішньої інформації, що надходить до керівника про стан трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Розвиток зовнішнього середовища підприємств також зумовлює потребу в спеціальних функціях [14]. Результатом появи цих спеціальних функцій стало формування функціональних підрозділів та залучення висококваліфікованих керівних спеціалістів середньої ланки, якими установи Державної кримінально-виконавчої служби України недостатньо забезпечені.

Одним із аспектів управління ресурсним потенціалом є оптимізація складу та структури фінансових ресурсів, які залучаються до його формування. Тому найвідповідальнішим етапом в удосконаленні організації управління фінансовими ресурсами підприємства є роз-

робка нової фінансової політики, яка має охоплювати всі напрями фінансової діяльності, а це вимагає радикальних організаційних змін існуючого механізму управління на шляху досягнення головної стратегічної цілі [5]. Процес управління ресурсним потенціалом підприємства складається з окремих управлінських циклів, кожен з яких можна розділити на низку самостійних операцій. Цими операціями є: збір і передача інформації, її обробка й аналіз, вироблення на основі аналізу управлінського рішення, передача рішення і його реалізація, порівняння отриманих рішень з показниками та їхніми плановими величинами [7]. У сучасній практиці господарювання все більше зростає роль стратегічного управління ресурсами, яке націлене на врахування довгострокових інтересів організації. Т. Вяткіна ухвалення рішень щодо стратегічного управління ресурсами визначає в такій послідовності: формування мети стратегічного управління ресурсами; аналіз та оцінка наявних ресурсів; розподіл ресурсів; створення відповідної програми з розвитку ресурсів; встановлення взаємозв'язків з наявними стратегіями підприємства; визначення критеріїв оцінювання ефективності використання ресурсів; контроль за реалізацією стратегії з управління ресурсами [6].

Передача прийнятих рішень цих центрів, забезпечення необхідних та достатніх ресурсів для їх прийняття, створює сукупність чинників, які впливають на оптимізацію витрат ресурсів та зростання капіталу. До них відносяться інструменти збереження енергетичних ресурсів, економії матеріальних ресурсів, залучення реальних та фінансових інвестицій, мотивації. Реалізація головної мети діяльності підприємства за допомогою цих інструментів повинна відбуватись за рахунок сприйняття поточних та майбутніх змін у виробничому процесі [6].

Головною особливістю парадигми соціально-економічного розвитку країни у сучасному вигляді є поєднання різних теорій, які зараз розрізнені. Парадигма – вихідна концептуальна схем, модель постановки проблем і їх вирішення, методів дослідження, пануючих протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві [4].

1. *Ареф'єва О.В.* Економічні засади формування потенціалу підприємства / О.В. Ареф'єва, Т.В. Харчук // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №7, (85). – С. 71 – 76.;
2. *Бондаренко В.М.* Ресурсний потенціал економічного зростання підприємств АПК / В.М. Бондаренко, Л.М. Бондаренко // Збірник наукових праць ВНАУ. Економічні науки. – Вінниця, 2012. – Вип. 1, (56), Т. 3. – С. 132 – 139.;
3. *Бесєдін М.О.* Основи менеджменту: оцінно-ситуаційний підхід (модульний варіант) : [підруч.] / М.О. Бесєдін, В.М. Нагаєв – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 496 с.
4. *Большой экономический словарь* / [Под ред. А.Н. Азрилияна]. – [5 – е изд. доп. и перераб.]. – М. : Институт новой экономики, 2002. – 1280 с.;
5. *Васильчак С.В.* Основні підходи до організації управління фінансовими ресурсами підприємства / С.В. Васильчак, О.Р. Жидяк // Економіка АПК. – 2011. – № 10. – С. 78 – 80.;
6. *Вяткіна Т.Г.* Особливості застосування тактичного управління ресурсами в умовах реалізації стратегії підприємства / Т.Г. Вяткіна, П.С. Вяткін // Сталій розвиток економіки. – 2012. – № 2, (19). – С. 74 – 79.;
7. *Гуткевич С.О.* Управління економічними ресурсами підприємства / С.О. Гуткевич, О.І. Шаманська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 7, (97). – С. 99 – 105.;
8. *Діброва А.Д.* Стратегічний менеджмент: [навч. посіб.] / А.Д. Діброва, Л.В. Діброва, Л.В. Богач. – Ніжин : Лисенко М.М., 2014. – 207 с.
9. *Забуранна Л.В.* Еволюція парадигми управління підприємством / Л.В. Забуранна // Економіка АПК. – 2011. – № 9. – С. 133 – 138.
10. *Іванюта Л.В.* Управління ресурсами і витратами : [навч. посіб.] / Л.В. Іванюта, О.П. Лугівська. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 320 с.;
11. *Ковалев В.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник / В.В. Ковалев, О.Н. Волкова. – М. : ООО «ТК Велби», 2002. – 424 с.;
12. *Мусієнко О.М.* Сучасна практика рейтингового оцінювання діяльності банків на основі таксонометричного методу / О. М. Мусієнко, А.Ю. Маслова, Г.О. Савченко // Фінансовий простір. – 2014. – № 1, (13). – С. 121 – 127.;
13. *Ульянченко О.В.* Ресурсний потенціал аграрного сектора економіки України: управлінський аспект / О.В. Ульянченко. – Суми : Довкілля, 2010. – 383 с.
14. *Чорний Г.М.* Діалектика загальних і конкретних управлінських функцій / Г.М. Чорний, М.П. Ястреб, І.А. Міщенко // Економіка АПК. – 2011. – № 12. – С. 93 – 97.